

Реабілітація освітян Поділля в 1950-х роках

Висвітлюється партійно-державна політика щодо перегляду справ репресованих за контрреволюційні злочини. Аналіз кримінальних справ освітян розкриває роботу реабілітаційних комісій, направлену на відновлення порушеної законності у судовій практиці при розгляді справ спеціальної підсудності.

Ключові слова: реабілітація, репресії, контрреволюційні злочини, заслання, виселення.

On the basis of the studied materials and achieves files about repressive counter revolution offenders the state party politics of the former SU has been high lightened in the article. The analysis of criminal cases of educational “offenders” shows the work of rehabilitation commissions directed to restore the infringement of the law during the trial.

Fundamental words: the rehabilitation, the repressions, the counter-revolutionary crimes, the deportation, the eviction.

У процесі національного та культурного відродження українського суспільства громадськість постійно хвилюють проблеми складного і суперечливого шляху становлення та функціонування радянської тоталітарної системи, дослідження тих її сторінок історії, які протягом тривалого часу зображувалися у далекому від реальності світлі. Для дослідників минулого ці теми були недоступними через закритість архівних документів із застережними грифами, що не давало змоги об’єктивно оцінити тогочасні події репресивної політики 20-х – початку 50-х років, які не оминули тисяч громадян Поділля.

Першими у дослідженні вищезазначеної проблеми стали праці В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького, О. Рубльова, Ю. Шаповала, Г. Ковтуна, В. Войналовича, Ю. Данилюка та інших¹. Відтворенню історичної правди сприяють видання Головної редакційної колегії науково-

документальної серії книг "Реабілітовані історією". З року в рік зростає кількість праць та публікацій з проблематики політичних репресій в Україні, що свідчить про зацікавленість науковців цим періодом нашої історії. Зокрема, наукові дослідження В.Барана, В.Пристайка, Ю. Шевельова, О. Уманця, Л. Абраменка, О. Бажана та інших, в яких розкриваються маловідомі сторінки історії нашої держави, подаючи на розсуд громадськості своє бачення складних суспільно-політичних процесів того часу².

На сьогоднішній день малодослідженими залишаються проблеми реабілітації репресованих у 50-х роках, які доречно розглядати через призму діяльності центральних та обласних комісій з перегляду справ засуджених за контрреволюційні злочини. У вітчизняній історії їх діяльність практично залишається не вивченою.

Метою зазначеної статті є висвітлення роботи обласних комісій щодо реабілітації засуджених освітян за контрреволюційні злочини. Зазначена тема має свої широкі перспективи, оскільки дозволяє глибше і всебічніше проаналізувати витоки радянського судочинства періоду тоталітаризму, зробити порівняльний аналіз з аналогічними процесами, що відбувалися в державі в кінці ХХ століття.

Аналіз документальних матеріалів переконливо свідчить про те, що з хрущовською „відлигою” в другій половині 50-х років розпочався процес реабілітації репресованих, які стали жертвою сталінського геноциду та беззаконня. Започатковані реабілітаційні заходи сприяли поверненню чесних імен подільським освітянам, які доклали чимало зусиль у формуванні та розвитку національної культури в 20-30-х роках.

Реабілітація сприяла надходженню великої кількості скарг про незаконні репресії від засуджених та їх родичів. Лише з серпня 1953 р. по 1 березня 1954 р. в Прокуратуру СРСР надійшло 78 982 скарги.³ Проте це була лише частина таких скарг, адже вони надходили і в партійні, і в радянські та інші правоохоронні органи. За кожною з них були скалічені до-

лі не тільки окремих людей, але й цілих родин. Водночас із скаргами надходили листи з пропозиціями про створення спеціальної комісії щодо перегляду кримінальних справ засуджених за політичними мотивами. Особливо велика кількість таких листів почала надходити в ЦК КПРС після арешту Л. Берії. Зокрема Г. І. Петровський, родичі якого були репресовані, в листі на ім'я Г. М. Малєнкова писав: “Зважаючи на те, що виявлено чимало зрадницьких і провокаційних справ,... вчинених Берією, майже те ж саме у свій час було здійснене і Єжовим, все це вимагає особливо жорсткого правосуддя і контролю над роботою НКВС та МВС... Вони загубили немало чесних комуністів, які відважилися покритикувати цих сатрапів, за що були перетворені у “табірний пил”. Через це необхідно переглянути справи... репресованих органами МВС і НКВС за час управління Берії та Єжова. Для цього необхідно утворити авторитетну комісію і надати їй право самостійно розглядати кожну справу...⁴”.

Зважаючи на зростаюче невдоволення серед населення та ув'язнених, відчуваючи обсяг і складність реабілітаційної роботи, Генеральний прокурор СРСР Р. Руденко, Міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов та Міністр Юстиції СРСР К. Грушенін звернулися 1 лютого 1954 р. до М.Хрущова з пропозицією організації перегляду справ засуджених за контрреволюційні злочини і утворення Центральної комісії для перегляду кримінальних справ. А вже з 1921 р. по 1 лютого 1954 року за контрреволюційні злочини Колегією ОГПУ, трійками НКВС, Особливою Народою, Військовою Колегією, судами і військовими трибуналами було засуджено 3 777 380 осіб, у тому числі: до вищої міри покарання - 642 980 чоловік, до ув'язнення в таборах і тюрмах строком від 25 років і менше – 2 369 220 осіб, направлено на заслання і виселення – 765 180 чоловік. На початок 1954 р. в таборах і тюрмах перебували 467 946 ув'язнених, засуджених за контрреволюційні злочини та 62 462 знаходилися на засланні пі-

сля відбуття покарання за контрреволюційну діяльність, що направлялися за директивою МДБ та Прокуратури СРСР⁵.

Отримавши підтримку М.Хрущова, керівники силових відомств держави 19 березня 1954 р. підготували пропозиції Президії ЦК КПРС, у яких передбачався порядок формування Центральної, обласних комісій та порядок перегляду кримінальних справ. Зокрема, пропонувалося переглядати всі справи, що розглядалися позасудовими органами, включаючи Колегію ОДПУ, Особливу нараду, „трійки”, рішення Військової колегії Верховного Суду, військових трибуналів військових частин, республіканських, крайових та обласних судових органів і рішення, прийняті спеціальними судами. Також пропонувалося переглядати справи осіб, які були направлені на спецпоселення після відбуття покарання за контрреволюційні злочини відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 12 лютого 1948 р.⁶.

4 травня 1954 р. Президія ЦК КПРС схвалила пропозиції Прокуратури СРСР, МВС СРСР, Комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР і Міністерства юстиції СРСР, прийнявши постанову ЦК КПРС ”Про створення Центральної Комісії і місцевих комісій щодо перегляду справ засуджених за ”контрреволюційні злочини”, які утримуються в таборах, колоніях, тюрмах і знаходяться у вислані на поселені”⁷. За цим документом утворювалася Центральна Комісія, яку очолив Генеральний прокурор СРСР Руденко, та започатковувалася реабілітаційна робота щодо перегляду кримінальних справ засуджених за контрреволюційні злочини⁸.

На виконання постанови ЦК КПРС Президія ЦК Компартії України створила республіканську комісію, до якої увійшли М.Підгорний – секретар ЦК, Д.Панасюк – прокурор УРСР, І.Голинний – заступник завідуючого відділом адміністративних та торгово-фінансових органів ЦК. Їй доручалося відслідковувати реабілітаційні процеси в республіці і, за необхідністю, інформувати ЦК Компартії України про стан виконання цієї роботи⁹.

В усіх областях Української РСР були сформовані комісії з перегляду кримінальних справ спеціальної підсудності. Зокрема, реабілітаційна комісія Хмельницької області була затверджена постановою бюро обкому партії 13 травня 1954 р. в складі: Прокопенка І. - прокурора області, який очолив її роботу, та трьох членів: Кудряшова І. - начальника обласного управління МВС, Руденка М. – начальника обласного управління Комітету державної безпеки та Очеретька М. – начальника обласного управління Міністерства Юстиції¹⁰. Роботу обласної комісії виконував апарат у складі 15 осіб¹¹.

Діяльність обласних комісій була підпорядкована реалізації реабілітаційних заходів з метою виправлення важких помилок, що зламали долі не одній тисячі наших співвітчизників. Їхня робота була направлена на відновлення порушеної законності у судовій практиці при розгляді справ спеціальної підсудності. До компетенції комісій належали питання перегляду справ у разі незаконного засудження, неправильної кваліфікації складу злочину та необґрунтованого направлення на заслання і поселення. Розглядаючи справи засуджених, комісії мали повноваження виносити постанови щодо скасування рішень по справах і повну реабілітацію засуджених, перекваліфікувати злочині дії та скорочувати строки покарання, застосовувати Указ Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 року “Про амністію”, відмінювати рішення щодо заслання на поселення. Справи репресованих осіб, які були безпідставно засуджені, комісії визнавала такими, що їх необхідно скасувати або змінити вирок, і розглядалися вони у відповідних судових інстанціях за протестами, винесеними у встановленому законом порядку. Стосовно осіб, засудження яких було визнано правильним, комісії виносили постанови про відмову у перегляді рішень по справах. Усі зазначені рішення комісій оформлялися протокольно¹².

Відкритий доступ до державних архівів створює можливість не тільки зрозуміти причини політичних репресій, але й відстежити перебіг реабілітаційного процесу. Так, директор Будилівської неповної середньої школи Козівського району Тернопільщини Чухрій М. Ю., уродженець села Міцівці Дунаєвецького району Хмельницької області, був заарештований 19 червня 1947 р. як український націоналіст, що залишився проживати на окупованій фашистами території, за статтями 54³ та 54¹⁰ ч. 2 КК УРСР. За вироком Кам'янець-Подільського обласного суду 4 березня 1948 р. його засуджено до 25 років виправно-трудових таборів з обмеженням прав на 5 років та конфіскацією особистого майна. клопотання рідних сприяло тому, що 14 березня 1954 р. Президія Верховного Суду УРСР зменшила міру покарання до 8 років і 11 квітня того ж року його звільнили з ув'язнення за відсутністю в його діях складу злочину¹³.

Аналогічне звинувачення висунуто вчителю Скарубському М. П. з міста Ізяслава за проживання на тимчасово окупованій території та його працю при німцях інспектором освіти та культури. Вироком військового трибуналу НКВС від 22 серпня 1945 р. освітянина осуджено до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах з обмеженням у правах на 5 років та конфіскацією особистого майна. Після розгляду реабілітаційною комісією архівно-слідча справа була направлена до військового трибуналу, який 29 січня 1955 р. прийняв постанову, за якою Скарубському М. П. міру покарання зменшено з 10 до 5 років без обмеження в політичних правах. Його було звільнено з ув'язнення 23 грудня 1954 р. за статтею 6 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р. "Про амністію"¹⁴.

Особам, які звільнялися з місць позбавлення волі за рішенням реабілітаційних комісій, видавалися довідки встановленої форми у суворій відповідності до постанов комісій. А ті засуджені, які підлягали звільненню та повній реабілітації, за рішенням комісій знімалися з оперативного обліку, а їх облікові картки знищувалися. Виконання цих рішень покладалося

на перші спецвідділи МВС СРСР та перші спецвідділи МВС-УМВС республік, країв та областей. Суворо заборонялося ознайомлювати засуджених і засланих з будь-якими матеріалами щодо роботи комісій, їх постановами, виписками з протоколів. Також була накладена заборона ставити до відома засудженого, навіть в усній формі, про те, що його справа розглядалася Центральною або обласними комісіями¹⁵.

Цими діями керівництво держави прагнуло приховати не лише факт роботи комісій з перегляду справ незаконно репресованих громадян, але й певною мірою ті процеси оновлення, що відбувалися у суспільно-політичному житті країни. Зазначена система реабілітації була зумовлена прихованістю та напівтаємничістю. Робота реабілітаційних комісій була спрямована на виконання певних політичних завдань, тоді як реабілітація жертв політичних репресій була лише необхідною умовою для реалізації цих завдань. Підтвердженням цього були довідки, що видавалися звільненим з місць позбавлення волі та заслання, в яких вказувалося, що вони звільняються відповідно до постанов органів прокуратури, МВС, КДБ, тоді як вони насправді звільнялися за рішенням комісій, постанови яких були продубльовані у документах вказаних органів. Про відмову у перегляді рішень стосовно певної частини засуджених останнім взагалі не повідомлялося, за винятком, коли вони подавали офіційні скарги¹⁶.

Оцінюючи перебіг реабілітаційної роботи, Генеральний прокурор СРСР Р. Руденко та Голова Комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР І. Серов звернулися з пропозицією спрощення процедури розгляду звернень репресованих та їх родичів. 9 грудня 1954 р. Президія ЦК КПРС прийняла постанову “Про прискорення розгляду справ бувших політ’язнів”, в якій зазначалося, що скарги і заяви осіб, які відбули покарання, розглядаються прокурорами республік, країв, областей, військовими прокурорами округів і транспортними прокурорами за місцем скоєння злочину. “...У випадку, коли прокуратура визнає матеріали, що мали підс-

тави для засудження, такими, які необхідно перевірити через органи КДБ, прокурор доручає відповідним органам державної безпеки провести перевірку і направити йому висновки”¹⁷. При встановленні фактів неправильного засудження ці справи за поданням обласного прокурора про внесення протесту у Верховний Суд СРСР направлялися Генеральному прокурору СРСР.

Поряд з цими питаннями були внесені пропозиції щодо розгляду заяв громадян для з’ясування долі репресованих родичів. Адже починаючи з 1934 р., репресивні органи приховували від родин правдиві інформації про засуджених. За наказом НКВС СРСР від 11 травня 1939 року “Про видачу довідок щодо місцеперебування арештованих і засуджених” за № 00515 надавалися лише усні довідки про місцеперебування засуджених. За цим наказом, лише в особливих випадках усно інформували громадян, що їх родичі були засуджені до вищої міри покарання в 1934-1938 роках¹⁸.

Починаючи з 1939 р., на заяви родичів засуджених до розстрілу в 1937-1938 рр. органи МВС та державної безпеки інформували, що особи “засуджені до десяти років позбавлення волі без права листування.” Зважаючи на те, що з часу засудження минуло більше десяти років, такі відповіді заявників не задовольняли, особливо при вирішенні правових та інших питань, зокрема оформлення спадщини, розподіл майна, отримання пенсії.

Прокуратура СРСР, Міністерство внутрішніх справ СРСР та Комітет державної безпеки при Раді Міністрів СРСР вважали недоцільним інформувати заявників про дійсні міри покарання родичів ”у зв’язку з видачею їм раніше довідок про засудження родичів до десяти років позбавлення волі”¹⁹. Підготовлена цілком таємна директива голови КДБ при Раді Міністрів СРСР І. Серова „Про порядок розгляду запитів громадян щодо з’ясування подальшої долі репресованих, засуджених до вищої міри покарання” від 21 серпня 1955 р. за № 108 сс зобов’язувала працівників орга-

нів КДБ СРСР, розглядаючи запити на засуджених до вищої міри покарання колишньою Колегією ОДПУ, трійками ОДПУ і НКВС-УНКВС та Особливою нарадою при НКВС-МДБ-МВС СРСР, подавати фіктивну інформацію в усній формі лише членам сімей засуджених, що заарештовані були ув'язнені до 10 років виправно-трудових таборів і померли у місцях позбавлення волі.

При вирішенні майнових питань оформлення спадковості, пенсії, розподілу майна, реєстрації шлюбу і в інших випадках на вимогу родичів провадилася реєстрація смерті засудженого у РАГСх за місцем проживання до арешту, з видачею свідоцтва про смерть засудженого встановленого зразка. Аналогічно реєструвалася смерть засудженого до вищої міри покарання, якщо вони згодом були реабілітовані²⁰.

Трагічне життя склалося у вчителя неповної середньої школи села Сербинівка Деражнянського району Шанявського Т. С., який 25 жовтня 1937 р. був заарештований Вовковинецьким РВ НКВС за звинуваченням "...як учасник контрреволюційної організації "ПОВ", що проводив контрреволюційну агітацію, спрямовану проти радянської влади". За вироком військового трибуналу військ НКВС в Кам'янець-Подільській області від 10 грудня 1937 р. Шанявського Т. С. на підставі статті 54² КК УРСР, було страчено у грудні 1939 р. На клопотання родичів прокурор Хмельницької області подав протест від 7 серпня 1957 р., в якому пропонувалося справу Шанявського Т. С. закрити за відсутністю в його діях складу злочину. Майже два роки необхідно було чекати, щоб судова колегія з кримінальних справ Верховного Суду УРСР задовольнила протест і повернула його чесне ім'я²¹.

Необхідно зазначити, що репресовані, яким пощастило дожити до реабілітації, залишилися без житла, власного майна, грошових заощаджень та інших життєво необхідних матеріальних цінностей. Одним із перших документів, у якому зазначалися шляхи реалізації назрілих соціаль-

них проблем реабілітованих, стала постанова Ради Міністрів СРСР від 8 вересня 1955 р. за № 1655 "Про трудовий стаж, працевлаштування та пенсійне забезпечення громадян, необґрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності та згодом реабілітованих"²².

Цей утаємнений документ, який не публікувався, визначав порядок нарахування пенсій, трудового стажу та компенсаційних витрат громадянам, які були безпідставно притягнені до кримінальної відповідальності, а згодом звільнені та реабілітовані. За постановою передбачалася виплата двомісячної заробітної плати за колишнім місцем роботи, виходячи з існуючої на день реабілітації місячної ставки займаної посади або ставки іншої аналогічної посади. У випадку відсутності підприємства або установи, в якій працював реабілітований, двомісячну заробітну плату виплачував правонаступник або відповідне міністерство. При посмертній реабілітації двомісячна заробітна плата виплачувалася сім'ї незаконно репресованого²³.

Зазначений документ врегулював нормативні відношення на місцях і слугував підставою для зняття гострих невирішених проблем. Проте випадки байдужого ставлення до реабілітованих та їхніх сімей з боку партійно-державних органів на місцях були звичайним явищем. Наші висновки переконливо підтверджуються заявами, що надходили в прокуратуру Вінницької області. Тут зазначену категорію населення не завжди зустрічали із співчуттям та підтримкою. Далеко не всі реабілітовані або їхні сім'ї мали змогу отримати передбачену законом двомісячну грошову компенсацію. Так, реабілітований Ткачук, колишній директор однієї із шкіл міста Вінниці, отримав двомісячну грошову допомогу лише після втручання обласної прокуратури. Дружина реабілітованого директора школи із села Заливанщина Калинівського району Білоус Олена більше трьох місяців не могла отримати грошову компенсацію через бездіяльність посадових осіб. Спочатку районний відділ народної освіти запропонував їй пред-

ставити документи, які б підтверджували шлюбні стосунки з Білоусом, а коли вони були надані, відповіли, що очікують відповіді з Міністерства освіти, і грошей не видали²⁴.

Переміни політичного життя, започатковані в державі, не залишилися непоміченими в суспільстві. Відстежувалася стабільна тенденція зростання кількості звернень та скарг до державних установ, партійних структур, комісій та органів, що займалися реабілітацією, з конкретними проханнями поновлення прав репресованих. У цих заявах та листах відмічались конкретні випадки бездушності в роботі партійних, радянських, господарських та правоохоронних органів, які проявляли перестраховку у вирішенні проблем у минулому репресованих громадян, не надавали їм допомоги в працевлаштуванні, не вирішували питання їхнього забезпечення житлом та зволікали з пропискою за місцем попереднього проживання, не надавали допомоги в організації лікування, оформленні пенсій, а також у розв'язанні інших соціально-побутових проблем.

Архівні матеріали дають нам підстави стверджувати, що вирішення проблем репресованих значною мірою залежали від діяльності партійно-державних органів, їхньої відповідальності щодо розв'язання проблем реабілітованих. До прикладу, на Тернопільщині 11 осіб, достроково звільнених з місць позбавлення волі, при поверненні у містя постійного проживання одразу почали працювати вчителями шкіл²⁵. Проте за настирливим наполяганням партійних органів вони були увільненні з освітянської роботи через націоналістичні погляди.

Аналіз архівних матеріалів дає нам підстави констатувати, що реабілітація періоду "хрущовської відлиги" була дуже обережною і вибірковою. Це пояснюється тим, що не було розроблених та прийнятих необхідних правових документів, які б забезпечувалися соціально-економічними засадами. Більше того, реабілітаційні справи розглядалися лише тих репресованих, чії сім'ї та рідні постійно клопотали щодо їхньої реабілітації.

До прикладу, з 119 репресованих педагогів Хмельниччини в період "хрущовської відлиги" було реабілітовано лише 15 осіб²⁶. Решта репресованих були реабілітовані в 1988 - 2000 рр. після прийняття Указу Президії Верховної Ради СРСР "Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості по відношенню до жертв репресій, що мали місце в період 30 – 40-х і початку 50-х років", Указу Президента СРСР "Про відновлення прав усіх жертв політичних репресій 20 – 50-х років" та Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні".

У переважній більшості реабілітованих у 50-х роках звільняли від ув'язнення або переглядали строки покарання за справами спеціальної підсудності за місцем їх засудження трійками НКВС-УНКВС. Як правило, обласні комісії не прагнули проявляти достатньої рішучості та принциповості у виправленні допущених раніше в судовій практиці помилок при розгляді справ цієї категорії. Їх формальний підхід до розгляду справ залишав вироки в силі або обмежувався зменшенням міри покарання.

Це своєю чергою, призвело до розходження між рішеннями обласних комісій та ухвалами військових трибуналів. Зокрема, суттєві розбіжності мали місце між ухвалами Військового трибуналу Прикарпатського військового округу та рішеннями комісії Хмельницької області. Ці розходження проявилися щодо кваліфікації злочинів і зниження мір покарань до 242 осіб. Основним недоліком у роботі обласної комісії було те, що вона в основному погоджувалася з кваліфікацією складу злочину, який вказувався у вирoku і лише в окремих випадках вважала за необхідне перекваліфікувати склад злочину. Оцінюючи ці обставини, Військовий трибунал ПрикВО при перегляді кримінальних справ змінював рішення обласної комісії, перекваліфікуючи злочини та зменшуючи міри покарання²⁷.

Зважаючи на ці обставини і величезне навантаження, голова Військового трибуналу ПрикВО Мурашин цілком справедливо піднімав клопотання перед секретаріатом ЦК Компартії України та ЦК КПРС про ство-

рення умов для вчасної та якісної роботи реабілітаційних комісій. Для цього пропонувалося надати право участі в розгляді справ цієї категорії засуджених працівникам нижчих військових трибуналів і залучення до роботи працівників трибуналів внутрішніх округів, в яких обсяг роботи на місцях значно менший²⁸.

Отже, у зазначений період були закладені перші правові засади, які сприяли проведенню реабілітації жертв політичних репресій. Безперечно, особливо активно розпочалися реабілітаційні заходи з середини 1954 р. коли були сформовані центральні та місцеві комісії з перегляду кримінальних справ осіб, засуджених за контрреволюційні злочини. Це дозволило розробити певні нормативно-правові документи, які визначали правові підстави через систему партійно-державних документів щодо проведення реабілітації різних категорій репресованих. Процес реабілітації носив досить обмежений характер, більшість громадян, які були звільнені з місць позбавлення волі та заслання, не отримали повної реабілітації і їх права не були повністю відновлені. У законодавстві зберігалася ще велика кількість правових актів, які діяли і були характерними тоталітарному суспільству.

¹ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20 – 30-і роки. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.; Рубльов О. С., Черченко Ю. Сталінщина і доля української інтелігенції в 20-50-х р.р. – К.: Наукова думка, 1994. – 350с.; Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. – К.: Політвидав України, 1990. – 143 с.; Ковтун Г.В., Войналович В. А., Данилюк Ю. З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. – Київ-Полтава: Рідний край, 1992. – С. 5 – 49.

² Баран В. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953 – 1985 рр. - Львів: МП “Свобода” 1992. – 124 с.; він же. Десталінізація в Україні: перша спроба // Сучасність. – 1995. - № 11. – С.106-117; Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства ім. Крип’якевича НАН України, 1996. – 448 с.; він же. Правляча верхівка в Україні у 1950 – 1960-і роки // Сучасність. – 1997. - № 7-8. – С.104-118; Пристайко В. Реабілітація жертв сталінізму // Історія в школах України. - 2001. - № 1. – С. 12-16; Шевельов Ю. У довгій черзі проблеми реабілітації. - Київ. – 1991. - № 12. – С.72-76; Уманець О. Початок “десталінізації” на Чернігівщині // Сіверянський літопис.-2001. - № 3.-С. 96-100; Авраменко Л. Про політичну реабілітацію жертв політичних репресій в Україні // Історія в школі.-2001. - № 11-12. – С 43-46; Бажан О. Пам’ять Биківні: документи та матеріали. - К.: Рідний край, 2000.-320 с.

³ Записка Р. А. Руденко, С. Н. Круглова, И. А. Серова и К. П. Горшенина в Президиум ЦК КПСС об образовании Центральной комиссии по пересмотру дел осужденных за “контрреволюционные преступления”, содержащихся в лагерях, колониях, тюрьмах и находящихся в ссылке на поселении. 19 марта 1954г. // Реабилитация: как это было. - М.: МФД, 2000. – С.104.

⁴ Реабилитация: как это было. - М.: МФД, 2000. – С.390.

⁵ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918 – 1960 Под редак. акад. А. Н. Яковлева. - М.: МФД, 2002. – С. 147.

⁶ Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – Київ:, Юрінком. – 1997. – С. 78-79.

⁷ Російський державний архів новітньої історії (далі РДАНІ). –Ф. 3. Оп. 10. Спр. 79. – Арк. 12-14.

⁸ РДАНІ. –Ф. 3. Оп. 10. Спр. 79. – Арк. 12-14.

-
- ⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України) – Ф.1. Оп. 16. Спр. 74. – Арк. 93.
- ¹⁰ Державний архів Хмельницької області (далі ДАХм.О) – Ф. 487. Ол. 79. Спр. 18. – Арк. 80.
- ¹¹ ДАХм.О Ф.Р. 1823. оп 3. спр. 89. – Арк. 31.
- ¹² Там само. – Ф. 487. Оп. 79. Спр. 18. – Арк. 82-83.
- ¹³ Архів УСБУ в Хмельницькій області. – Справа П – 28189. – Арк. 178, 179, 204,205.
- ¹⁴ Там само. – Справа П – 29658. – Арк. 57.
- ¹⁵ Выписка из приказа Генерального прокурора СССР, Министра юстиции СССР, Министра внутренних дел СССР и Председателя КГБ СССР при СМ СССР 19 мая 1954 г. // Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – Київ., Юрінком. – 1997. – С. 162.
- ¹⁶ Разъяснение заместителя министра внутренних дел СССР заместителя Генерального прокурора СССР и заместителя председателя КГБ СССР при СМ СССР 18 июня 1954 г. // Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – Київ., Юрінком. – 1997. – С. 163.
- ¹⁷ РДАНИ. – Ф. 3. Оп. 8. Спр. 173. Арк.114.
- ¹⁸ ГУЛАГ: М.: МФД. 2002. – С.133-134.
- ¹⁹ Державний архів Російської Федерації (далі ДАРФ). – Ф. 8131. Оп. 32. Спр. 3286. – Арк. 265.
- ²⁰ Реабилитация: как это было. - М., МФД, 2000. – С.254 -255.
- ²¹ ДАХм.О. – Ф.6193. оп. 12. – Справа № П 7818.
- ²² Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – Київ., Юрінком, 1997. – С. 167-169.
- ²³ Постановление Совета Министров Союза ССР "О трудовом стаже и пенсионном обеспечении граждан, необоснованно привлеченных к уголовной ответственности и впоследствии реабилитированных" № 1655 8 сентября 1955 г. // Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. - М.: Республика: Верховный Совет Российской Федерации, 1993. - С. 169.
- ²⁴ Державний архів Вінницької області – Ф. П. 136. оп. 42. спр. 207. – Арк. 6.
- ²⁵ ЦДАГО України – Ф. 1. оп. 24. спр. 4307. – Арк. 148-151.
- ²⁶ Підрахунки автора за: Слободянюк П.Я., Телячий Ю.В., Чемирис Ю.С. Педагоги Хмельниччини – жертви сталінських репресій. Ч. 1. – Хмельницький: ПП "Прометей", 2005. – 288 с.
- ²⁷ ЦДАГО. Ф.1. оп. 24. спр. 4085. – Арк. 169.
- ²⁸ ЦДАГО. Ф.1. оп. 24. спр. 3606. – Арк. 98.

Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006.- Т. 7: - С. 70 – 80. Матеріали третього круглого столу "Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на почат-ку XXI ст."